

Dansk Sproghistorie

Bøjning og bygning

Bind 3

HOVEDREDAKTØR
Ebba Hjorth

REDAKTION

Henrik Galberg Jacobsen
Bent Jørgensen
Birgitte Jacobsen
Merete Korvenius Jørgensen
og
Laurids Kristian Fahl

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab

Aarhus Universitetsforlag |

Indhold

Udgivet med støtte fra Carlsbergfondet

Forord | 7

10	Bøjning	
10.1	Runetiden – Michael Lerche Nielsen under medvirknen af Marie Stoklund	11
10.2	Gammeldansk – Britta Olrik Frederiksen	41
10.3	Ældre nydansk – Hanne Raus	73
10.4	Yngre nydansk – Henrik Galberg Jacobsen	93
11	Syntaks	
11.1	Runetiden – Sebastian Møller Bak	115
11.2	Fra gammeldansk til nutidsdansk – Lars Heltoft under medvirknen af Maria Achkøj Nielsen	129
12	Dialekter	
12.1	Udforskning og kilder – Karen Margrethe Pedersen	229
12.2	Udtale – Lars Brink	235
12.3	Ordforråd – Viggo Sørensen	257
12.4	Orddannelse – Karen Margrethe Pedersen	267
12.5	Bøjning – Karen Margrethe Pedersen	277
12.6	Syntaks – Karen Margrethe Pedersen	303
12.7	Ortografi – Viggo Sørensen	337
13	Sociolekter	
13.1	Sociale strukturer og sproglig variation – Inge Lise Pedersen	347
13.2	Udtale – Inge Lise Pedersen	357
13.3	Ordforråd – Inge Lise Pedersen	373
13.4	Bøjning – Inge Lise Pedersen	383
13.5	Syntaks – Inge Lise Pedersen	391
13.6	Ortografi – Inge Lise Pedersen	401

Sociale strukturer og sproglig variation 13.1

Af Inge Lise Pedersen

Dette kapitel og de følgende fem kapitler har den fælles overskrift *Sociolekter*. Denne overskrift lover mere end den kan holde. Dels giver den indtryk af at ligesom vi har dialekter der kun tales i et geografisk defineret område, eksisterer der ellers har eksisteret særlige sociale lekter, som kun tales af en nærmere defineret socialgruppe, men det er der kun helt undtagelsesvis tale om i Danmark. Dels kræver en beskrivelse af forskellige tider sociosækrale strukturer og af de sociolinguistiske forandringer (dvs. samspillet mellem sociale, ideologiske og sproglige fakta) et helt andet og meget større kildemateriale end det vi har til rådighed. Så vi må lade os noje med noget mere beskedent, nemlig en beskrivelse af socialt relateret variation, især i talesproget, så langt som vores kildemateriale tasker, og det betyder at tiden efter 1800 kommer til at fyde mest i beskrivelsen.

Dette forholdene i andre perioder. Sociolinguistikken opstod i et samfund der var et produkt af industrialismen, og opdelte sproghbrugerne i socioøkonomiske grupper (sjældnere brugte man en marxistisk klasseanalyse). Den opdeling passer bedst på bysamfundene i nutiden og den nære fortid. Så snart man vil bruge modellen på mere landlige forhold, får man problemer med at indplacere landbrugene, og endnu flere problemer giver det hvis man vil beskrive den sproglige variation: fx i 1700-tallet da det var andre sociale skel der betød noget.

Variation og standardisering

Der er stor forskel på hvordan variation vurderes og fungerer før og efter sproget er blevet standardiseret. Standardisering er en proces der foregår på et ideologisk, et sprogligt og et sociologisk plan. Den begynder med at der udvalges én udgave af sproget, som derefter kodificeres, kultiveres og udbredes til hele befolkningen. Ansatserne til en standardisering af skriftspræget finder vi i 1500-tallet, men en eksplicit normering i form af en autoriseret retskrivningsordbog kommer først 1872 (se nærmere i kap. 17.5 i bd. 4, specielt afsnittet "Officielretskrivning"). Stavningen er det første der standardiseres, derefter følger bojningsforhold og endnu senere syntaksen. Et standardiseret talesprog i moderne forstand findes vi også først i anden halvdel af 1800-tallet, og en autoriseret udtaleordbog findes ikke i Danmark. Udbredelsen, generaliseringen, af

Socialhistorie og sociolinguistik

Socialhistorie og sociolinguistik opstod omkring 1960 da industrisamfundet og klasseanfunder sang på sidste vers. Sociolinguistikken udviklede metoder til at analysere sprogbug og sproforandringer i industrisamfundets storbyer, og da man først havde fået blik for sammenhængen mellem sprog og samfundsforhold i nutiden og den nære fortid, var det oplagt at anlægge den samme syrsinkel på tidligere tider. Problemet er at man ikke uden videre kan bruge de analytiske kategorier der er udviklet til én bestemt periode, til at be-

standardnormen sætter for alvor ind i 1800-tallet. Se også afsnittet 'Rigssprognom og standardsprog – og standardudtalts' i kap. 17.5.1 bld. 4.

Indledningsvis forsøges det derfor indkredset hvilke sociale strukturer der til forskellig tid har været vigtige for hvordan man har talt og skrevet i Danmark, og hvor langt standardiseringsprocessen er nået, med hovedvægt på de perioder hvor der er så mange kilder at det overhovedet kan give nogen mening at sammenholde den sproglige variation med de sociale forhånd.

Vikingetid og tidlig middelalder

Den materielle kultur i 1000-tallet som vi kender den fra arkæologien, er relativt homogen, og de sproglige kilder fra vikingetiden er så få og typemæssigt så ensartede at de ikke giver noget holdpunkt for at beskrive en socialt relateret variation.

Den tydeligste sociale opdeling er mellem mænd og kvinder, men vi ved ikke om konflikterne var markeret i sproghugen. Lis Jacobson har dog peget på at mands- og kvindelæbetegnelser hentes forskellige steder fra, kvindelæbetegnelser som *kone*, *mo* er (med Lis Jacobsons ord) *konstrukven*, mandslæbetegnelser som *kanl*, *sven* og *samfundsnævn* (L. Jacobson 1912).

Samfundene: var ikke egalitær. Der var forskel på træl og fri, faester og selvier, men vi har ingen kilcer der kan fortælle om det gav sig udslag i sproglige forskelle. Den eneste relation mellem sociale forhold og sprogrug i denne periode som det overhovedet giver mening at diskutere, er udbredelsen af kendskabet til henholdsvis runeskriften og det latinske alfabet.

Det er omdiskuteret hvor udbreddt kendskabet til og brugen af runeskriften var i vikingetiden. Vikingetidens runesten blev rejst af medlemmer af et jordejende aristokrati, og der er kun få andre runesten fra denne periode. Ud fra arkæologien er

der således ikke belæg for at have været en udbredt runekundighed (P. Carelli 2001, s. 258), og vi har heller ikke mulighed for at afgøre om runekundighed var rent professionsbestemt, eller der var et socialt lag der i hvert fald kunne læse runer. Men hvis det ikke var tilfældet, hvorfor rejste man så sten med relativt lange indskrifter nær alfarve?

Opprettelsen af et nordisk ærkebispedøme i Lund 1104 markerer at kristendommen nu var etableret som den almindelige religion. Det betød indforelse af latin og det latinske alfabet og fremvækst af en gejstlig stand der beherskede begge dele, som minimum i form af læsekundighed, til forskel fra den øvrige befolkning (se også kap. 19.1 bld. 5 om latin i Danmark). Om koncernerne i den tidlige middelalder kunne læse og skrive, vises ikke. Saxo beretter dog at Svend Estridsen (konge 1047-1076) var sagt for sin boglige dæmnelse, og fra og med Valdemar 1. (konge 1157-1182) opræder der skrifter ved hoffet.

Skrive- og formeltlig også læsekundighed var tæt forbundet med latinuskundskab og ikke socialt fordelte, det var et gejstligt privilegium. Det blev opbygget en skribtbaseret gejstlig administration i 1100-tallet, og samtidig tog koncerne skriftmediet i brug til registrering og brevskrivning. Derfra bredte skriften sig i løbet af 1200-tallet til adelene.

Om det har betydet noget for talesprogsvariationen at gejstlighed, kongehus og adel var læse- og skrivekundige, resten af befolkningen ikke, kan vi kun gisne om.

I standssamfundet var de sociale grupper arrangeret i en social hierarkisk lagdeling der var et resultat af den sociale ansædse, ære og værdighed som samfundet forenede forskellige sociale funktioner med, uden at der var nogen direkte forbindelse mellem denne anelse og produktionen af materielle godter (P. Henningsen 2006, s. 191). Den danske befolkning var opdelt i fire kategorier med hver deres privilejer eller – for

Et brev af 15. februar 1422 til borgerne i København fra Erik af Pommern fastslår kongen en række generelle rettigheder og pligter for kobstadernes. Herunder behandles også forholdet mellem forskellige sociale lag i byen.

Opprettelsen af et nordisk ærkebispedøme i Lund 1104 markerer at kristendommen nu var etableret som den almindelige religion. Det betød indforelse af latin og det latinske alfabet og fremvækst af en gejstlig stand der beherskede begge dele, som minimum i form af læsekundighed, til forskel fra den øvrige befolkning (se også kap. 19.1 bld. 5 om latin i Danmark). Om koncernerne i den tidlige middelalder kunne læse og skrive, vises ikke. Saxo beretter dog at Svend Estridsen (konge 1047-1076) var sagt for sin boglige dæmnelse, og fra og med Valdemar 1. (konge 1157-1182) opræder der skrifter ved hoffet.

Skrive- og formeltlig også læsekundighed var tæt forbundet med latinuskundskab og ikke socialt fordelte, det var et gejstligt privilegium. Det blev opbygget en skribtbaseret gejstlig administration i 1100-tallet, og samtidig tog koncerne skriftmediet i brug til registrering og brevskrivning. Derfra bredte skriften sig i løbet af 1200-tallet til adelene.

Om det har betydet noget for talesprogsvariationen at gejstlighed, kongehus og adel var læse- og skrivekundige, resten af befolkningen ikke, kan vi kun gisne om.

I standssamfundet var de sociale grupper arrangeret i en social hierarkisk lagdeling der var et resultat af den sociale ansædse, ære og værdighed som samfundet forenede forskellige sociale funktioner med, uden at der var nogen direkte forbindelse mellem denne anelse og produktionen af materielle godter (P. Henningsen 2006, s. 191). Den danske befolkning var opdelt i fire kategorier med hver deres privilejer eller – for

eller meth nokedt aff thisse forne embede, tha sole borghemestre oc ratmanen meth fogheden help grantzate that wi swo offte, som that behoff gors, swo at thete forne io so heliliige holdes oc tilra effter thy, som wor ^{as} heire vnner oo settet tilhøn i landet til Item scal engin nogher kopstadh forne embede, men that soule ware andre burghere oc Kopnaen, oc scule stvere aff sette, wien the kunne bewise oss oc wort radh meth schiell, ¹⁰ kopstadh nokedt aff thisse forne embæde wil wine, som the calle theræ byen, tha scal han grue for sin ingang i ambedet swo mekit som han gneyer bynen, tha han worther byman, oo ey meer. Woret oc swo, at nokedt embede

'Ligledes skal der ikke være eller her efter at worthe burghemester eller ratman aff thisse forschrifte æmbede [bl.a. bager, skomager, smed osv. alle andre byhåndærk], men dat skal vere andre borgere og købmænd, og borgerne og almuen i købstæderne skal ikke have nogen magt til at afsætte borgmestre, medmindre de med gode grunde kan bevise for os og vores råd at de ikke er ryttige for os og kobstaden og riget'

'Item scal engin inogher kopstadh være eller her effter at worthe burghemester eller ratman aff thisse forschrifte æmbede [bl.a. bager, skomager, smed og alle andre byhåndærk], men dat skal vere andre borgere og købmænd, og borgerne og almuen i købstæderne skal ikke have nogen magt til at afsætte borgmestre, medmindre de med gode grunde kan bevise for os og vores råd at de ikke er ryttige for os og kobstaden og riget'

- Bondestandens vedkommende – mangel på samme bonde [s. 168]. Der var ikke tale om en opdeling bestemt af økonomiske faktorer, men gruppetilhørighedsfordel til en bestemt stand var helt afgørende for individets livsbeligelser og muligheder og havde konsekvenser for sprogrugen:
- Adelen var internationalt orienteret, med kendskab til moderne fremmedsprog og med læse- og skrivekundighed. Adelsskabet markeredes i løbet af 1500-tallet med et påbud om faste slægtsnavne.
- Gejstighedene var akademiske med latinuskundskab og ofte; kendskab til tysk (og efter reformationen noget gransk og hebraisk). De havde gode læse- og skrivekundskaber.
- Borgerne havde kendskab til (særlig neder)tysk. Der var stigende læsekundighed, men meget uens skrivelyndighed. Talesprogsvariationen i byerne var

I.

Blaesbjerg f. August 1560.

*Anne Jensdatter til Birgitte Bolle.
Han tankar Birgitte og Kristoffer, fordi de har været bønnes bud
til Peder Oxe; han børde nem naturlige pås af Øyf Mørkiveden, at son
bliver mildere mod hende.*

Min ydemynglig tienest mel ale ten gode, ieg forma.

*Kiere frwe Bereti, ten aldommetigst gwd were edess
gode jan far ale ten gode, ii rneg fatig krene gort hawer.
Kiere frwe Bereti, taket ieg Krestafer Goe oc eder sa
ydenynglig far eders gode skyfwels, somi skrof meg til,
tedi hawer wert met bod til Per Ose¹. Kiere frw Bereti,
ieg er sa sare red, ad red skal kone oss sa latf med
pa ted sesit, welen kan fa auer besken at hawen. Min
kierie frwe Bereti, ti beder ieg eder far gwskol, tediwile*

stor da der hele tiden kom mange tilflytere der
medbragte forskellige dialekter eller fremmed-
sprøg, hovedsageligt tysk.

- Bonderne talte den lokale dialekt og var stort set
ensprægede. Læselyndigheden brede sig i slutnin-
gen af perioden uden for byerne, men der var kun
meget få der kunne skrive.

Bonderne skilte sig ud ved deres talesprog. Vi har ingen
sikre oplysninger om indhyrdes forskelle i dagtspro-
get hos de øvrige stænder selv om der var en tendens
til stærkere socialtagdeling i byerne. Det ses bl.a. af de
luksusfordninger der blev udstedt i 1600-tallet, hvor
Christian 4.s forordning 1636 skelner mellem tre grupper:
per: først borgmestre, rådmændemmer i større byer,
borgere med stor formue og visse fornemme stillinger,
dernæst borgere med mindre formue og endelig al-
mindelige borgere og håndværkere samt tjenerstejper
og -karle (L.L. Pedersen 1987, s. 113-114).

Den sprogligt set betydeligste udvikling i 1500-tal-
let er Københavns voldsomme vækst i indbyggertal og
i politisk og kulturel betydning. I 1416 var den blevet
kongens by, fra 1479 var den universitetsby, og med

uddannelse finder man også en betydelig regelmaessig-
hed. Mange tingbogsstyrere havde saledes et meget
ensartet skriftsprøg, uanset om de var fra Fyn eller
Jylland. Tilsyneladende var de i det store og hele upå-
virkede af deres talesprog (L. Schoonderbeek Hansen
2002). Ortografin i breve fra adelsdamer i 1500-tallet
er derimod meget langt fra at være standardiseret. De
har øjensynlig ikke fået meget skriveundervisning.

1660-1800. Enevældens stands- og
rangssamfund

Der skete en fordobling af befolkningen i Danmark i
denne periode, og Københavns indbyggertal blev mere
end fordoblet, mens købstæderne voksede forholds-
vis mindre, og den procentvise fordeling af land- og
befolkingen var næsten den samme gennem hele pe-
rioden: Landbefolkningen udgjorde 80 % i 1672 og 78
% i 1801, byernes andel totalt steg altså kun med 2 %.
Byerne var ved periodens begyndelse præget af at
der var opstået et købstadsborgerskab med voksende
vestand og øget uddannelsesniveau. Enevældens ind-
førelse 1660 var resultat af et overvalsesopgør mellem
især det københavnske handelspatriciat og adelens.
Borgerne vandt økonominik, om end ikke politisk. Ko-
benhavns borgere fik særlige privilegier, og det køben-
havnske talesprogs stilling blev styrket.

Enevældens samfund var præget af uniformi-
tetsbestræbeler og fremvæksten af en borgelig em-
bedsstand der var bærer af enevældens ideologi og
uddannet på Københavns Universitet. Også projek-
tet skulle uniformeres. Man diskuterede hvilket *den rette
skrivemåde* og i den forbindelse hvem der talte det
bedste dansk. Heinrich Gerner (1629-1700) slog fast
at det korrekte dansk tales af Københavnske akade-
miske 1700-tallets litteratur findes: man foruden stands-
og rangklasseopdelingen en social tredeling, som tiden
berævnt *de formenne, de skikkelige og de genneme* (dvs.

Da er Tålen ret, naar den er, som forstandige Sællandske
Folk sirligen og i Forsamling tale, ikke som de alt for snare
Ordkortning: falde i gemeen Tale
(P.Sv. 1683/1919, s. 163)

Bortset fra at sjællænderen Syv bestriider et køben-
havns monopol på korrekt dansk, skal man lægge
mærke til hans skelnen mellem sirligt, offentligt sprog
og almindeligt samtalesprog (gemeen Tale).

Der var opstået nogle brugsrelaterede stilistiske
forskelle som formelt hænger sammen med at mo-
dersmålet var blevet taget i brug som gudstjeneste-
sprog, og præsterne forventede at bruge et skriftnært
oplæsnings- og prædiken sprog (L.L. Pedersen 2009, s.
60 ff., og 2017, s. 46, 49). Disse forskelle kan imidlertid
dårligt nok kaldes sociale relaterede, idet det var de
samme talere der alt efter sammenhæng betjente sig
af det offentlige foredragssprog med en meget skrif-
tlig udtaale og det almindelige samtalesprog. Resultatet
blev en tredeling: *det offentlige foredragssprog, det al-
mindelige samtalesprog og bondernes dialekt.*

I samtalesprojektet var forskellen mellem land og by
stadiig den tydeligste. Bondene udgjorde bunden af
samfundspyramiden, og alle var enige om at nedvur-
dere dialekterne som fordaeret og uforståeligt sprog,
ja 'pladdervæk' (S.P.G. Jülichær 1671/1960, s. 108),
men de fik lov til at være i fred, for Danmark var et
udpræget standssamfund, og den sociale mobilitet var
ikke stor og slet ikke etterspurgt.

En vis læsekundighed var efterhånden udbredt.
Den var religiøs, motiveret og ikke klart socialt fordelet,
mens skrivekundigheden var socialt fordelet og uden
for byerne sjælden og stort set forbeholdt mænd (C.
Appel 2001, s. 357 ff.).

¹ 1690/1919, s. 272), mens Peder Sv. (1631-1702)

Den er fyr å mellem de to breve skrevet af henholdsvis Anne
Jensdatter og Birgitte Bolle. Anna Jensdatters brev er dateret i
Blæsberg, antagelig en lille hovedgård i Mejrup Sogn ved Hol-
stebro, men om Anna Jensdatter, der må være lavadel eller
have adelig tilknytning, vides lørtig intet. Birgitte Bolle (c.
1530-1595) hørte sammen med sin mand, Christoffer Gøye
(død 1584), i kraft af rigdom og nedarvet prestige til i det øvre
lag af dansk adel.

Teksten til venstre er begyndelsen af Anne Jensdatters brev til
Birgitte Bolle 4. august 1560. Teksten til højre er etterskriften
til Birgitte Bolles brev 1. juni 1564 til sinriginden Birgitte Gøye;
kun etterskriftten er, ifølge brevenes udgiver Gustav Bang, egen-
håndig.

almindelige) (P. Henriksen 2006, s. 325 ff.). De fornemme er adel og de højeste rangklasser, de skikkelige er karakteriseret ved hovedsageligt at være velhavende borgere og embedsmænd, men i lige så høj grad ved at leve op til bestemte former for poleret adfærd (jf. ODS: *slikkeleg*, betydning 2,1). De behersker den korrekte og dannede opførsel, den korrekte kulturelle kode, og til den hører sproget. Sproget bliver et socialsymbol. Den sproglige omgangsform forfines og poleres. Denne sproglige polering foregår kun i de dannede kredse i byerne og udgrænser de gennemgående borgere der er normssættende. Det er borgerskabets og den borgertlige kulturs tid: De indfodte københavnere udgør for første gang flertallet i byen (F. Gregersen 2009, s. 202), og normbevidstheden bliver meget stærk, både med hensyn til omgangsformer i almindelighed og sprogbrug i særlig grad. Det er karakteristisk at den rette opførsel ofte beskrives som 'god tone'.

Det er ikke nok at kunne føre sig med anstand, og det er ikke længere kropsholdningen der er vigtigt, men sproget. Og det betyder ikke at man skal vælge det rette sprog til situationen, men at man i sit (danske) talesprog skal vise at man er cannet. Selv i en bondedragt fra tiden kan man finde det udtrykt: "Mand lærer også i denne stand (dvs. som soldat) bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførel, kæddragt og i sin tale, der snart mest bidrager til vores ægtelse" (K. Schousboe 1983, s. 125).

Først midt i 1800-tallet kan man tale om et standardtalesprog i egentlig betydning, dvs. en varietet der kombinerer en maksimal variation i funktionen med en minimal variation i formen. Den traditionelle skelten mellem et offentligt fordrags sprog med en bogstavtro udtale og et dagligt samtales sprog er under udvikling, og der opstår et dannet talesprogs som er en slags fusion af de to. På en lang trække punkter er det mere skriftnært end samtalesproget, men for de mest frekvente ord er det dog nærmest et sprogligt vedkommende, som pronominer

kun bruges af jævne folk. Der er endnu ikke tale om generelle udtaleforskelle mellem de sociale grupper, men noget mere begrænset, nemlig udtalen af enkelte ord, især ondannede fremmedord og visse bøjningsformer og syntaktiske konstruktioner der stempler som ugrammatiske. Se nærmere i kap. 13,2, 13,4 og 13,5. Ideologisk karakteriseres perioden af at det nationale tillægges større betydning, og sproget regnes for en afgørende del af national identitet. Det er ikke længere den kosmopolitiske aristokrat, men den danske borger der er normssættende. Det er borgerskabets og den borgertlige kulturs tid: De indfodte københavnere udgør for første gang flertallet i byen (F. Gregersen 2009, s. 202), og normbevidstheden bliver meget

stærk, både med hensyn til omgangsformer i almindelighed og sprogbogen i særlig grad. Det er karakteristisk at den rette opførsel ofte beskrives som 'god tone'. Det er ikke nok at kunne føre sig med anstand, og det er ikke længere kropsholdningen der er vigtigt, men sproget. Og det betyder ikke at man skal vælge det rette sprog til situationen, men at man i sit (danske) talesprog skal vise at man er cannet. Selv i en bondedragt fra tiden kan man finde det udtrykt: "Mand lærer også i denne stand (dvs. som soldat) bedre at skikke sig mellem folk af alle stender i opførel, kæddragt og i sin tale, der snart mest bidrager til vores ægtelse" (K. Schousboe 1983, s. 125).

Først midt i 1800-tallet kan man tale om et standardtalesprog i egentlig betydning, dvs. en varietet der kombinerer en maksimal variation i funktionen med en minimal variation i formen. Den traditionelle skelten mellem et offentligt fordrags sprog med en bogstavtro udtale og et dagligt samtales sprog er under udvikling, og der opstår et dannet talesprogs som er en slags fusion af de to. På en lang trække punkter er det mere skriftnært end samtalesproget, men for de mest frekvente ord er det dog nærmest et sprogligt vedkommende, som pronominer

2. § Om hendes undervisning og skolegang

Dette var og er friendes blevet en af de aller betydeligste mangler for hende i hendes hele livets optin, ikke fordi at hende io var forundt både gaver til at kunne fatte det, saasom hun havde god forstand og lost og nemme til hænde at læse og syge, men hun blev ikke heller om henderne holdt særlig noget til skolen af sine forældre, og hun snart minst, da modern næst efter hende fik twillingen, som hun da saa snart mulig måtte hælpe til (2/93), at passe, ogsaa var skolen lang fra haande, da de maatte gaae til Thesløse i skole.

Nok var det, deres born blev all: kun lidet lært og hun saare lidet, at hun ei kand læse i en bog, langt mindre rene eller skrive, som er forude som ogsaa for mig saare tungt, at hun skulle staae saa meget langt tilbage i saa vigtig en del, der alt har været hennes øyne nogle gange, siden hun blev min kone, da hun først ret indsaade den store nytte og fornyelse, det kand give menesker paa jorden, at være oplyst : den boglige lærdom og det indnu mere for mandkunnet,

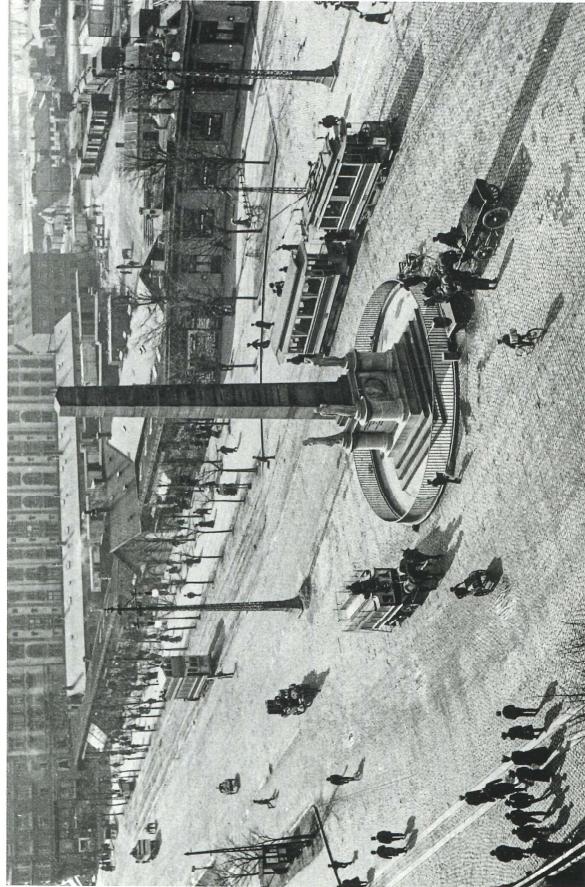
Fra 1600-tallet og fremover er bevaret en række dagbøger nedskrevet af almindelige mennesker som bonder, håndværkere o.l. De er blevet kendt under fællesbetegnelsen *bondedagbøger*, og nogle af dem er siden 1970'erne blevet udgivet. En af de første udgivelses (ved Karen Schousboe, 1983) indeholder et udvalg af erindringer og opgivelser foretaget af Soren Pedersen (1776-1839) der var borg i Havrebjerg på Vestsjælland. Han killer sig ud fra det store flertal af forfattene til *bondedagbøger* ved at meddele refleksioner over sig selv og sin familie. Testien gengiver her omtaale sorgen over at hans kone trods god begavelse aldrig fik lært at læse, skrive eller regne.

og de mest brugte verber, overlever dagligsprogets former i det dannede standardsprogs fra 1890 ofte benævnt *rigsmål* (I.L. Pedersen 2017, s. 69 ff.; se også faktaboksen "Rigsdansk, rigsmål, standardsprog – og fællessdansk i kap. 12,1, s. 229). På hjemmesiden kan der høres et eksempel på offentligt talersprogs med bogstavner udtale.

Standardiseringsprocessen fortsætter, også for skriftsprogets vedkommende. I takt med betonningen af en national identitet øges optagetiden af modersmålet, og det fælles skriftsprog ses som det tydeligste udtryk for nationaliteten. Standardsproget bliver et

1857-1901. Fra standssamfund til klasseksamfund

! Danmark begynder moderniseringen på landet. Bønderne bliver markedsorienterede og omfælger driften, med stigende vekst og øget selvbevidsthed til følge, og nogle dele af landet skiller gårdfandsstanden sig ud kulturelt og efterhånden også sprogligt ved at få læge de mest lokale dialektræk.
Skriftsproget står meget stærkt. De mange aviser der er begyndt at udkomme, næud til en meget stor

klassesamfund, forstået som et samfund bygget op af sociale grupper der består af personer som har den samme indrettskilde (profit, renter, honorarer eller lønninger), og som inden for denne basiskategori har en indkomst eller formue af nogenlunde samme størrelse, og som deler livsstil og interesser samt besidder en bevidsthed om hvad de er fælles om (P. Henriksen 2006, s. 191). Byens geografi med de nye brokvarterer tydeliggør klasseopdelingen.

Talesproget følger – som altid – trop på denne udvikling: Forskellene mellem arbejder- og middelklassens sprog i København bliver større og mere generelle. I slutningen af perioden kan man tale om to forskellige sociolekter, et høj- og et lavkøbenhavns talesprog. Se også kap. 7.4 i bd. 2 om yngre nydansk udtale. På hjemmesiden kan man høre eksempler på et højkøbenhavnsk og et lavkøbenhavnsk talesprog optaget i henholdsvis 1980 og 1988. (40)

1901-1958. De sociale forskelle mindskes – og de sproglige

Det giver stadig god mening at karakterisere det danske samfund som et klassesamfund også i denne periode om end forskellene mindskes i løbet af perioden. Velfærdsamfundsudstet er på vej, forskellen mellem klasserne bliver mindre, og den sproglige udvikling går sammen vej.

Danmark er stadig et landbruksland, og befolkningstallet uden for købstæderne fortsætter med at vokse i mellemkrigstiden, bl.a. i de mange stationsbyer. Denne form for urbanisering fører også til en sproglig urbanisering i form af dialektudnydning, og land-by-kategorierne forklares den sproglige variation uden for købstæderne bedre end et rendyrket klassebegreb. Dialektbrug hører mange steder stadig landstest til, og gårdmandssstanden holder fast i dialekten. På

Frihedsstøtten midt i København blev rejst på kongeligt initiativ i 1790'erne som en ærestøtte for kongens velgerninger mod bondesstanden. Den blev anbragt på grænsen mellem land og by og fik indskrifter der tilkendegiver at kongen (= Kronprins Frederik 6.) gennem friheden til borgmesterne ønskede at framme lyst til flid og tærlighed til fædrelandet. Bondedriftenes filial også umulig stor betydning for den danske bondesstands udvikling til selvstændige, samfundsdeltagende borgere, men den nævner intet om den afstand der samtidig skabtes til den fattige del af landbefolkningen, husmand, dagløbere og andre uden adgang til egen ejendom. Et forhold der nok blev indset, men først afhjulpet over hundrede år senere. På billedet ses Frihedsstøtten med udblå mod landsiden, og til højre i billedet synes jernbaneareallets godsvogne om at hermedes endnu omkring 1905 bondelandets produkter med storbyens konsumenter.

Sjælland synes dialektbrugen dog allerede i begyndelsen af 1900-tallet i høj grad at være socialt relateret (K.B. Jensen 1927, s. 34).

Standardiseringen af skriftsproget er gennemført og reproduceres til de nye generationer i folkeskolen, ikke mindst via de sprogholdninger der hersker i denne (T. Kristiansen 1990). Standardiseringen af talesproget via institutionerne, først og fremmest skolen, står sterkt ideologisk og forstærkes i praksis med oprettelsen af mange centralskoler, hvor børn fra rene landområder går sammen med børn fra stationsbyerne. Ny teknologi, radioen, betyder efterhånden at alle dagligt møder både standardideologien og standardtaleproget i en relativt formel udgave.

Den allerældste sociale opdeling mellem kvinder som hørende hjemmet og familien til og mænd som deltagere i det offentlige liv, blodes op med valgret og valgpartiet til kvinder, begyndende i 1903. De springlige konsekvenser af dette hører senere perioder til. (41)

1958-1972

Tåret 1950-1960 byder på mægne forandringer. Der er stor afvanding fra landbruget, kvinderne er for alvor på vej ud på arbejdsmarkedet, en fælles skolelov for land og by giver (næsten) samme uddannelsesmæssige muligheder for alle (anset bopæl), et udannelsesboom på vej. Velfærdsamfundsudstet etableres og afholder en del af de uheldige virkninger af klasseforskellen. Mobiciteten vokser, parcelhuskværtene bvider sig, og de socialt relaterede sprogforskelle bliver mindre tydelige, for ikke at sige diffuse.

Standardiseringen antager en mere folkelig form. Lydmøderne får større betydning i forhold til institutionerne, og det er efterhånden en mindre formel talestil de øruger. Det er stadig København der er normcentrum, og

det er stadig københavnske former der breder sig ud over landet, men der er en større andel lavkøbenhavnske former blandt disse.

1972-: Et postindustrielt internationaliseret og individualiseret samfund

Perioden indledes med tilslutning til EU og indvandring i betydeligt større stil end man før har oplevet i Danmark. Det sker en internationalisering, men der opstår også spændinger mellem den internationale trend og folk der er mere traditionelt orienterede, det være sig mod en arbejdskultur eller en landbokultur. Relationen mellem socialgruppethørsforhold og sprogbug er vanskelig at sætte på formel, stiftorskelle og individuelle forskelle bliver tydeligere.

Et vist opbryd i normerne får også sproglige følger. Middelklassens talesprog har ikke længere en uanfægtet status, og udtalesformer der tidligere blev regnet for lavkøbenhavnske, breder sig i stigende grad over hele landet.

I kolonitiden på indvandringen bliver flersprogethed udbredt, og der opstår en etnisk relativitet sprogbugsvariation som også tilskrives socialt indhold (L.M. Madsen 2013, se også kap. 9.6 om ord fra nyere indvandresprog ibid. 2).

I storstedelen af den historiske periode har Danmark været et flersproget samfund, hvor forskellige sprog har været i brug inden for forskellige domæner. Kun fra 1864 og godt 100 år frem var dansk (næsten) alene på scenen. Både valg af sprog og måden man talte det valgte sprog på, var socialet bestemt.

Den mest stabile sociale opdeling er på kon, men der er langtfra sikkerat at den står klart ud i sproghugen. Desuden skal vi langt op i historien for vi har et godt kildemateriale til at beskrive kvinders sprog.

I storstedelen af den periode vi har et ordentligt kildemateriale fra, er det forskellen mellem land og by der er den vigtigste sociale faktor i relation til sprogbugten. Den kan betragtes som en ligé så væsentlig social skillelinje som opdelingen i stænder og rangklasser. Lovgivningsmæssigt forsvandt denne forskel først i 1958 da der kom fælles skolelov for land og by. Fra midt i 1800-tallet til midt i 1900-tallet er en kategorisering efter socialklasse relevant, især i byerne, men efter 1800 ser vi også en voksede social differentiering på landet som med tiden afspejles i sprogbugten.

Efter 1958, og endnu tydeligere efter 1972, bliver en kategorisering i sociale klasser mindre relevant, og forskellen mellem land og by mindskes også. Som noget stok opstar der etnisk relaterede sprogbugsforskelle. Den sociale struktur kan afspejles på forskellige sproglige niveauer, fra navneskil og tiltalesformer over læse- og skrivekunighed og beherskelse af fremmedsprogs og af stil og gener til variation i sprogbugten inden for modersmålet i udtales, bojning, syntaks, ordstofrad og ortografi.

De forskellige sproglige niveauer udnyttes forskelligt til forskellige tider. I de følgende kapitlet: gives eksempler på relationen mellem sociale forhold og udtales, ordstofrad og fremmedsprogsbrug, bojning, syntaks samt ortografi.

Udtale 13.2

Af Inge Lise Pedersen

Den mest stable sociale opdeling er på kon, men der er langtfra sikkerat at den står klart ud i sproghugen. Desuden skal vi langt op i historien for vi har et godt kildemateriale til at beskrive kvinders sprog.

I storstedelen af den periode vi har et ordentligt kildemateriale fra, er det forskellen mellem land og by der er den vigtigste sociale faktor i relation til sprogbugten. Den kan betragtes som en ligé så væsentlig social skillelinje som opdelingen i stænder og rangklasser. Lovgivningsmæssigt forsvandt denne forskel først i 1958 da der kom fælles skolelov for land og by. Fra midt i 1800-tallet til midt i 1900-tallet er en kategorisering efter socialklasse relevant, især i byerne, men efter 1800 ser vi også en voksede social differentiering på landet som med tiden afspejles i sprogbugten.

Efter 1958, og endnu tydeligere efter 1972, bliver en kategorisering i sociale klasser mindre relevant, og forskellen mellem land og by mindskes også. Som noget stok opstar der etnisk relaterede sprogbugsforskelle. Den sociale struktur kan afspejles på forskellige sproglige niveauer, fra navneskil og tiltalesformer over læse- og skrivekunighed og beherskelse af fremmedsprogs og af stil og gener til variation i sprogbugten inden for modersmålet i udtales, bojning, syntaks, ordstofrad og ortografi.

De forskellige sproglige niveauer udnyttes forskelligt til forskellige tider. I de følgende kapitlet: gives eksempler på relationen mellem sociale forhold og udtales, ordstofrad og fremmedsprogsbrug, bojning, syntaks samt ortografi.

Socialt relaterede udtaleforskelle i dansk

Sociolæktale forskelle er i Danmark i nutiden altovrevende udtaleforskelle. Siden 1400-tallet har de sociale forskelle mellem land og by været lige så vigtige som forskellen mellem de forskellige stænder og senere mellem rangklasserne. Derfor må man formode at kobstæders sprog i almindelighed har adskilt sig klar fra sproget i det omgivende land.

Landbefolknigen talte lokal dialekt, mens borgere i kobstæderne talte senlige købstadsdialekter. Kobstæders borgerskab, hovedsagelig bestående af købmænd og håndværkere, kunne desuden normalt (noget) tysk, ligesom tysk spillede en væsentlig rolle i deres sociale liv, og i garnisonsbyerne var der også et militært isæt i hybefolknigen, som indtil ca. 1800 for en stor dels vedkommende var tysksproget.

Indtil ca. 1800 markerede de højere stænder deres position gennem en bred fremmedsprogsbeherskelse, med situationsbestemt skift til nedertysk (senere højtysk) fransk eller latin, og (når de talte dansk) ved at kunne vælge den rette talesprogsstil afhængigt af situationen.

Situationsbestemt sprogbug og forskelling

sproghelsing

Grammatikene i 1600-tallet betoner at det bedste sprog er det som man "sinlig" og i Forsamling tale", dvs. det offentlige prædiken- og foredragssprog (P. Syv 1685/1919, s. 163), og flere nævner at der er tre mader

at tale på. Klarerst skildres forholdet af Jens Høysgaard, der foruden den genne mands sprog omtaler "den brugeligste og jæstest daglige tale" og "den rartte læsning og offentlige tale" (J. Høysgaard 1747/1920, s. 379, 385). I det mindste siden 1500-tallet havde der udviklet sig en seriøs offentlig foredragsstil, der var mere skriftnær (jf. I.L. Pedersen 2009, 2017) end det almindelige hverdagssprog, også som det blev tal i de dannede klasser. Det er talesituationen der afgør hvilken norm

NOTATION AF UDTALE

I dette kapitel notes udtalesformer på to forskellige måder:

- Dels anvendes der en notation som logger tæt på den officielle ortografiske form, men som også på en ændring i denne form markerer et specielt udtalesfænomen. Denne udtales sættes i kursiv, og der kan noteres stod / (eller) og længe (). Ligeson bl.a. også blødt j (d) og g (q) og svogtryksrøkken -e (-ø)
- De fleste tilfælde gengives ordets også i den autoriserede ortografiske form.
- Dels gengives udtales med lydskrift. Dania (se en oversigt over lydskrifttegnene bagst i dette bind). Disse udtales sættes i kantede parenteser, og også her er der som hovedregel givet en form i ordets officielle ortograf til hjælp for identifikationen.

Eksemplar

Ortografisk notation: folie 'folge'

Lydskrift (Dania): [vɪlə] 'hvile'